

Сидорчук Н.Г. Роль самостійної навчальної діяльності у підготовці майбутніх учителів до професійної самоосвіти / Н.Г. Сидорчук // Професійна підготовка педагогічних працівників: наук.-метод. зб. / за ред. О.А. Дубасенюк, Л.П. Пуховської. – Київ-Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет. – 2000. – С.254-262. – 0,5 др. арк.

УДК 378.01

Н.Г.Сидорчук
Житомирський педуніверситет

РОЛЬ САМОСТІЙНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМООСВІТИ

Останнім часом у зв'язку з підвищенням вимог до якості підготовки майбутніх вчителів досліджується самоосвітня діяльність учителя.

Вивчення проблеми самоосвітньої діяльності студентів педвузів потребує насамперед проведення логіко-семантичного аналізу поняття «самоосвіта». Цей термін увійшов до російської та української мов у 30-60-х рр. XIX ст. Інтенсивне включення у книжкову лексику слів із першою займенниковою частиною «само» зумовлене позамовленневими чинниками, а саме: «особливою увагою до будь-яких проявів духовних процесів окремої особистості та до розвитку активної діяльнійшої першооснови загально-політичного життя» [1:300]. С.І.Ожегов у «Словаре русского языка» тлумачить самоосвіту як *«приобретение знаний путем самостоятельных занятий, без помощи преподавателя»*. Дещо ширшим можна вважати визначення, подане у Великій Радянській Енциклопедії: *«Самоосвіта - самостійна освіта, отримання системних знань у певній галузі науки, техніки, культури, політичного життя та ін., яка передбачає безпосередній інтерес особистості в органічному поєднанні із самостійністю у вивченні матеріалу»*. В «Педагогічному словнику», виданому Академією педагогічних наук СРСР (1986), самоосвіта визначається як *«освіта, яку здобувають поза навчальними закладами шляхом самостійної роботи»*. За «Українським педагогічним словником» С.Гончаренка (1997) *«самоосвіта - освіта, яка набувається в процесі самостійної роботи без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі. Самоосвіта є невід'ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних закладах, сприяючи поглибленню, розширенню і більш міцному засвоєнню знань»* [2:296].

Самоосвіта як педагогічна категорія розглядалася спершу як додаток (доповнення, підсистема, частковий прояв) категорії освіти і застосовувалася для розв'язання конкретних освітніх завдань: формування волі, боротьби з недоліками, розумового самовдосконалення (А.А.Веденов, В.М.Екземплярський, С.М.Ріверс). Ідея взаємозв'язку освіти та самоосвіти

знайшла свій подальший розвиток у роботах А.Я.Арета, О.О.Бодальова, А.Г.Ковальова, О.І.Кочетова, В.І.Селіванова та ін.

Тобто, у педагогічній літературі зустрічаємо такі взаємопов'язані поняття, як "освіта", "самоосвіта" та "самостійна навчальна робота". На основі категорійного аналізу визначимо взаємозв'язок між ними.

Освітою називають процес та результат засвоєння систематизованих знань, умінь та навичок, спрямованих на формування світогляду або процес та результат завершеного навчання.

Під самоосвітою розуміють освіту, яка набувається у процесі самостійної роботи без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі. Разом з тим, як вказує С.У.Гончаренко, самоосвіта є невід'ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних закладах, сприяючи поглибленню, розширенню і більш міцному засвоєнню знань. Тому **самоосвітою** назвемо такий специфічний вид діяльності, в ході якої завдяки самостійному визначенню цілей особистість задовольняє власні пізнавальні потреби або вдосконалює свої здібності, якості та властивості особистості.

Самостійною навчальною діяльністю називають різноманітні види індивідуальної і колективної навчальної діяльності, яка здійснюється на навчальних заняттях або поза ними за завданнями вчителя, під його керівництвом, однак без його безпосередньої участі. Реалізація цих настанов вимагає від особистості, яка навчається, активної розумової діяльності, самостійного виконання різних пізнавальних завдань, застосування раніше засвоєних знань на основі педагогічного керівництва.

На основі узагальнення понятійного масиву **самостійною роботою** будемо називати будь-яку діяльність особистості, яку вона здійснює відповідно поставлених перед нею цілей без участі керівника.

Беручи до уваги наведені теоретичні узагальнення, визначаємо, що в цілому самостійну навчальну роботу слід розглядати як засіб реалізації освіти та самоосвіти. Це співвідношення представлене на Рис. 1.

Рис. 1.

Аналіз самостійної роботи та самоосвіти особистості показує, що вони є складними видами діяльності, тісно взаємопов'язаними між собою. Останнє іноді створює ілюзію їх повного збігання.

Дійсно, у визначенні обох понять підкреслюється діяльнісний характер формування особистості, але під час самостійної роботи вказаний процес відбувається на основі досягнення цілей, поставлених іншою особою - викладачем; в ході ж самоосвітньої діяльності - відповідно до задумів самої особистості.

Згідно із запропонованим визначенням, самостійна робота здійснюється без участі керівника. Прикладом може служити навчальна самостійна робота, якою опосередковано керує викладач. Залежно від свого задуму він установлює термін виконання самостійної роботи під час навчальних занять або у позанавчальний час, пропонує завдання, проводить різного роду інструктажі щодо їх виконання, визначає глибину та обсяг обов'язкової частини виконання завдань, здійснює допоміжні способи (консультації, спостереження, співбесіди тощо), тобто визначає засоби діяльності особистості у процесі самостійного досягнення цілей.

Участь керівника в самоосвітній діяльності визначенням спеціально не зумовлюється: самоосвіта може здійснюватися за участю керівника або без неї, наприклад, під час самостійної роботи.

Принципова відмінність між самоосвітою та самостійною роботою полягає в тому, що в ході самоосвітньої діяльності особистість виступає суб'єктом своєї діяльності щодо досягнення самостійно визначених цілей, які і складають головний мотив самоосвітньої діяльності, в ході ж самостійної роботи цілі перед особистістю ставить керівник.

Отже, самостійна робота при зацікавленому ставленні до неї тих, хто навчається, переростає в їх самоосвітню діяльність. Це відбувається, коли студенти повною мірою засвоїли цілі самостійної роботи, за власним бажанням роблять усе, щоб їх досягти. Як тільки мета самостійної роботи перестає бути особистою метою студента, відбувається зворотний перехід від самоосвіти до самостійної роботи. Шляхом таких взаємопереходів можна підвищувати рівень готовності особистості до професійної самоосвітньої діяльності, а одним з механізмів підготовки майбутніх учителів до самоосвітньої діяльності є оволодіння ними формами та методами навчальної самостійної роботи.

Засвоєння методів самостійної роботи студентами педагогічних освітніх закладів сприяє більш чіткому орієнтуванню їх у методиці самоосвітньої діяльності, допомагає обрати найбільш раціональну її форму, розвивати здатність до самостійних дій, що є однією з особливостей вияву індивідуальності.

Для розвитку теорії педагогічної технології варто прийняти визначення методу навчання як способу навчальної роботи викладача та організації навчально-пізнавальної діяльності студентів з метою розв'язання певних дидактичних завдань, спрямованих на оволодіння матеріалом, який необхідно засвоїти [3:198].

Деякі дидакти (С.І.Перовський, Е.Я.Голант, Д.О.Лордкіпанідзе, українські вчені А.М.Алексюк, В.І.Бондар, О.Г.Мороз, М.Д.Ярмаченко) вважають і обґрунтовано стверджують, що на методи навчання впливають джерела інформації, за допомогою яких студенти засвоюють знання. Тому виникає потреба виділити для окремого розгляду *методи самостійної навчальної діяльності* як основи формування професійної *самоосвіти*.

Системне використання методів потребує їх певної класифікації - розподілу за певною ознакою на певні групи та підгрупи [4:26]. Наявність системи класифікації відбиває глибину зв'язків між окремими методами. У педагогічній науці немає єдиного підходу до класифікації методів самостійної навчальної діяльності завдяки багатогранності даного поняття (А.К.Громцева, П.І.Підкасистий, В.К.Скнар та ін.).

Наприклад, Ч.Мазяж [5:174] за ознакою *відбору та синтезу інформації в процесі самостійної роботи* виділяє наступні методи:

- 1) читання та вивчення літератури;
- 2) прослуховування текстів та дискутування;
- 3) отримання знань з інших джерел (телебачення, радіо, тощо);
- 4) письмова розробка проблеми;
- 5) участь у культурному житті (у вільний час).

Оскільки сучасна психологія розглядає процес мислення як живу людську діяльність, яка має таку ж структуру, як і діяльність практична (О.М.Леонтьєв), проведемо класифікацію методів формування у майбутніх учителів умінь самостійної навчальної діяльності на основі *діяльнісного підходу*. За цієї умови методи формування самостійної навчальної діяльності, з одного боку, будуть виступати як способи самостійної діяльності, з іншого - як засоби її формування, а у перспективі – і професійної самоосвітньої.

З метою досягнення завдань дослідження будемо розглядати самостійну навчальну діяльність з процесуальної, а не результативної точки зору. Такий підхід дозволить виявити ті способи дій, які складають цілісний акт діяльності, тобто методи діяльності, без яких процес не може досягти передбачених метою результатів. Такий підхід повною мірою відповідає поглядам сучасної психології. До основних процесуальних елементів діяльності психологи відносять: *мотив* діяльності, конкретні *дії* та *операції*, *контроль* та *аналіз* досягнутих результатів, тобто цілісний цикл діяльності неможливий без використання способів стимулювання та мотивації, організації, контролю та самоконтролю. Оскільки спосіб діяльності і є її методом, виділяємо три групи методів формування самостійної навчальної діяльності майбутніх учителів:

- 1) група методів мотивації самостійної навчальної діяльності;
- 2) група методів розвитку самостійної навчальної діяльності;
- 3) група методів контролю та самоконтролю самостійної навчальної діяльності.

Оскільки в дослідженні йдеться про формування самоосвітньої діяльності майбутніх учителів на основі оволодіння ними методами

самостійної навчальної роботи, а не про її безпосереднє здійснення в ході професійної діяльності, то у кожній з трьох груп методів ми відобразили взаємодію викладачів та студентів на основі цілепокладання з боку викладача. Стимулюючий вплив педагога призводить до розвитку мотивації самоосвіти студентів, тобто до внутрішнього стимулювання самоосвіти на перспективу. Організаційний вплив педагога поєднується тут із здійсненням та самоорганізацією самоосвітньої діяльності студентів у майбутній професійній діяльності. Контролюючі дії педагога поєднуються із самоконтролем тих, хто навчається.

Наявність та взаємозв'язок названих груп методів самостійної навчальної діяльності забезпечує цілісний акт формування самоосвітньої діяльності на основі оволодіння ними (Див.рис.2).

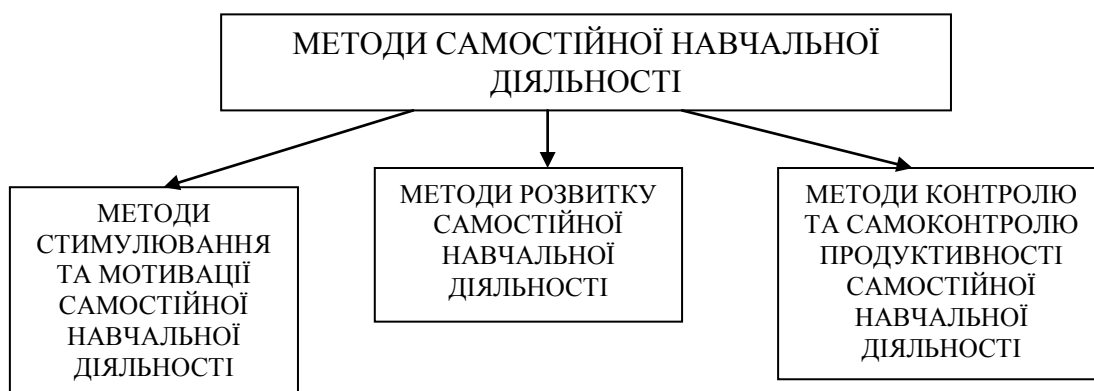

Рис.2. Класифікація методів самостійної навчальної діяльності

1. **Група методів стимулювання та мотивації самостійної навчальної діяльності** забезпечує функції її регулювання діяльності, пізнавальну, волюву, емоційну активізацію. В цій групі виділяють підгрупи, виходячи з наявності основних видів мотивів самостійної навчальної діяльності (мотивів інтересу, обов'язку, мотивів самостимулювання): методи стимулювання та мотивації інтересу до самостійної навчальної діяльності; методи стимулювання, спрямовані на формування та мотивацію обов'язку та відповідальності у самостійній навчальній діяльності; методи самостимулювання та самовпливу.
 - 1.1. **Методи формування інтересу до самостійної навчальної діяльності:** пізнавальні ігри, аналіз життєвих ситуацій, аналіз впливу самостійної навчальної діяльності на формування особистості видатних людей, створення ситуації успіху у самостійній навчальній діяльності як основі самоосвіти.
 - 1.2. **Методи стимулювання та мотивації обов'язку та відповідальності** у самостійній навчальній діяльності: пояснення суспільної значущості самостійності особистості, роз'яснення її професійної та особистої значущості; пред'явлення вимог; стимулювання та гальмування в самостійній навчальній діяльності.

- 1.3. Методи самостимулювання:** самокритика, наявність мети тощо; методи і прийоми самовпливу: самоінструкція, самопримус, самонаказ тощо.
- 2. Група методів розвитку самостійної навчальної діяльності** забезпечує процес опосередковування особистістю її змісту. Ці методи в нашому дослідженні класифіковані за джерелом засвоєння та відтворення інформації. За цією ознакою будемо виділяти наступні методи:
- 2.1. Методи читання літератури** сприяють розвитку всіх умінь і навичок роботи з науковою та навчальною літературою та за компонентами читацької культури поділяються на методи формування культури читання та методи формування бібліотечно-бібліографічної культури.
- 2.2. Методи фіксації прочитаного** сприяють глибшому осмисленню та запам'ятовуванню прочитаного на основі письмової фіксації, допускають наявність пасивних знань з подальшим перетворенням їх у активні; сприяють отриманню нової інформації та застосування її на практиці.
Робота з книгою є індивідуальним і творчим процесом, який залежить від конкретної мети, характеру тексту, а також від особистості читача. Однак існують усталені, загальноприйняті прийоми і методи ведення записів, які дозволяють передати зміст текстової інформації у концентрованій формі. Серед них план, складання блок-схем, тез, конспектів, анотацій, узагальнюючого огляду літератури, доповідей, рецензування статей тощо.
- 2.3. Методи практичної самостійної навчальної діяльності.** До цих методів відносимо виконання практичних завдань, написання рефератів, вивчення та узагальнення передового досвіду вчителів, спостереження за різними сторонами діяльності школи як соціального інституту, участь у науково-дослідній роботі, написання курсових та дипломних проектів. Методи цієї групи дозволяють виявляти загальні закономірності процесів, що вивчаються, фіксувати їх та висловлювати думку з приводу застосування в практиці роботи школи. Їх використовують, як правило, при вивченні тих проблем (тем, розділів), де необхідно закріпити вміння самостійної роботи на практиці та розвивати у студентів творче мислення.
- 3. Методи контролю та самоконтролю** продуктивності самостійної навчальної діяльності забезпечують функцію контролю та самоконтролю в ході організації формування самостійної діяльності майбутніх учителів та діляться на підгрупи на основі прийомів (дій та операцій) отримання зворотнього зв'язку в ході формування самостійної навчальної діяльності:
- 3.1. Методи усного контролю.**
- 3.2. Методи письмового контролю.**

3.3. *Методи лабораторного контролю.*

3.4. *Методи самоконтролю.*

Логічний каркас програм курсів педагогічного циклу, які викладаються в Житомирському державному педагогічному університеті імені Івана Франка, передбачав розвиток самоосвітніх умінь майбутніх учителів на основі застосування вищеназваних методів на практичних заняттях.

Кафедрою педагогіки ЖДПУ були розроблені навчальні посібники, практикуми з педагогіки та історії педагогіки, які пройшли апробування протягом п'яти років у різних педагогічних навчальних закладах України (Київ, Луганськ, Рівне, Луцьк, Коростишів) і рекомендовані як посібники для студентів педагогічних інститутів, університетів та педагогічних училищ.

Проведення практичних занять на основі технологічного підходу дало можливість організувати навчальний процес цілісно. Формування самостійної навчальної діяльності на кожному практичному занятті відбувалося за рахунок розв'язання послідовних, поступово ускладнених пізнавальних задач, які впливали з предметного змісту і, разом з тим, вміщували систему методів формування самостійної навчальної діяльності майбутніх учителів залежно від рівня активності, тобто від етапів формування самостійної навчальної діяльності.

За названою ознакою пропонуємо таку класифікацію методів формування самостійної навчальної діяльності.

I. *Адаптивні*, які характеризуються таким рівнем інтелектуальної активності, згідно з яким студенти діють за аналогією, за відомими зразками та алгоритмами; ці методи передбачають рішення задач у межах заданого чи первісно знайденого способу дії.

II. *Методи активного формування* характерні тим, що розумова діяльність студента спрямована на знаходження нового підходу до розв'язання завдань і передбачає використання певних прийомів:

- * аналіз вимог (даних, умов) завдання;
- * довизначення чи розгорнуте визначення умов завдання, даних, підведення їх під логічні категорії;
- * включення умов завдання у нові зв'язки, в іншу невідому структуру, введення додаткових компонентів чи відношень;
- * моделювання педагогічних ситуацій, висування нових гіпотез, ідей.

III. *Трансформуючі методи* характеризуються тим, що розв'язання проблеми відбувається не просто за допомогою евристичного прийому, а стає самостійною проблемою, яка призводить до теоретичного відкриття чи до постановки нової проблеми.

Розробка та реалізація експериментальної технології формування самостійної навчальної діяльності майбутніх учителів, як основи самоосвіти, передбачала зведення методів самостійної навчальної діяльності до таблиці з вертикалями та горизонталями. По горизонталі фіксувалися етапи підготовки майбутнього вчителя до самостійної

навчальної діяльності, по вертикалі - групи методів самостійної навчальної діяльності, класифіковані на основі діяльнісного підходу.

Аналіз головних показників формування самостійної навчальної діяльності студентів при вивченні дисциплін педагогічного циклу свідчить, що її продуктивність зростає зі збільшенням на заняттях питомої ваги (усього комплексу) виділених методів.

Більш об'єктивному контролю і самоконтролю з боку викладача та самих студентів сприяють розроблені нами критерії оцінки якості застосування методів формування самостійної навчальної діяльності.

Визначені критерії дають можливість, оцінюючи реалізований параметр, нарахувати кількість балів за застосування певного методу.

Засвоєння методів самостійної роботи студентами педагогічних навчальних закладів сприяє більш чіткому орієнтуванню їх у методиці самоосвітньої діяльності, допомагає обрати найбільш раціональну її форму, розвивати здатність до самостійних дій, що є однією з особливостей вияву індивідуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского языка в 30-90 гг. XIX века. - М.: Наука, 1965. - 565с.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997. - 376с.
3. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. - М.: Просвещение, 1985. - 208с.
4. Харламов И.Ф. Педагогика. Учебное пособие. - М.: Высшая школа, 1990. - 576с.
5. Оконь В. Введение в общую дидактику: Пер. с польск.. - М.: Высшая школа, 1990. - 382с.